

Селіхов Дмитро Анатолійович,
професор кафедри теорії
та історії держави і права
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук, доцент

ЦАРСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ПОМІЩИЦЬКИХ СЕЛЯН УКРАЇНИ ПЕРІОДУ КРИЗИ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ (1826-1860 рр.)

Аграрні відносини та їх правове регулювання у Російській імперії традиційно викликають підвищений інтерес наукової громадськості щонайменше з двох причин. По-перше, тривалий час селянство складало абсолютну більшість мешканців нашої країни, основна частина якої, як відомо, до 1917 р. входила до складу царської Росії. Без вивчення особливостей аграрних відносин неможливо зрозуміти закономірностей економічного розвитку вищезгаданої держави в минулому, а значить і окреслити оптимальні шляхи розв'язання назрілих проблем сільського господарства на сучасному етапі нашого державотворення.

По-друге, загострення продовольчих проблем, що є одним з найактуальніших питань для життєдіяльності мільйонів людей у всьому світі, змушують як теоретиків, так і практиків вивчати історичний досвід минулих поколінь на різних етапах розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Вищесказане у певній мірі пояснює причини появи на світ численних публікацій як українських та зарубіжних авторів, у яких під тим чи іншим кутом зору проаналізовано царське законодавство про поміщицьких селян Російської імперії починаючи від Судебника Івана III 1497 р. і закінчуючи періодом падіння імперії Романових у 1917 р.

Серед дожовтневих дослідників, у яких досить детально охарактеризоване репресивне щодо кріпосних селян законодавство, слід виділити, насамперед, праці К. Кавеліна [1], Н. Михайлова [2], і, особливо, професора А. Градовського, який у 1875-1883 рр. опублікував три томи своєї фундаментальної праці «Начала русского государственного права» [3]. Ряд праць, які стосувалися правового становища у Російській імперії кріпосних селян, було опубліковано радянськими істориками [4-5].

В Україні питання законотворчості стосовно поміщицьких селян періоду кризи феодально-кріпосницької системи залишається практично не вивченим, про що свідчать, зокрема, опубліковані останнім часом навчальні посібники з історії держави і права [6-8].

Що стосується зарубіжних авторів, то вищезгаданих питань побіжно торкалися у своїх узагальнюючих працях П. Катрел [9], А. Каган [10], С. Вайт-

рофт [11], та ряд інших сучасних дослідників.

Завданням даного повідомлення є узагальнення ухвалених протягом 1826-1860 рр. правових актів, яке б дозволило виявити у них ознаки кризи та деградації системи, заснованій на примусовій, безоплатній праці селянина-кріпака, яка у ряді випадків застосовувалась значно пізніше, зокрема, у формі так званих «трудоднів» радянського колгоспника.

Законодавство царської Росії надавало величезного значення регулюванню правового становища кріпосних селян через ряд причин, серед яких не останню роль відіграла чисельність цього стану, його величезне значення у виробництві сільськогосподарської продукції, значна частина якої відправлялась на експорт. Напередодні скасування кріпосницького права загальна кількість поміщицьких селян у губерніях європейської частини імперії складала 21976232 особи, а з урахуванням інших власників - 22558748 осіб. Беручи до уваги те, що станом на 1 січня 1859 р. в імперії було 60143478 мешканців, питома вага кріпосних становила 37,51%. Україна належала до тих регіонів, де чисельність кріпосних була досить високою: Волинська губернія - 864161 особа (56,54%); Київська - 1121062 (57,66%); Подільська - 1041051 (59,54%); Полтавська - 681672 (37,47%); Харківська - 471165 (29,77%); Чернігівська - 553622 (37,61%); Катеринославська - 328530 (31,51%); Херсонська - 321250 (31,27%) і Таврійська - 41063 (5,97%). Разом - 5423576 осіб або 42,19% до усього населення тогочасної України, основна частина якої перебувала у складі Російської імперії [12, с.49]

Аналіз другого «Полного собрания законов Российской империи» та «Свода законов Российской империи» видання 1832, 1842 і 1857 р. дає підстави стверджувати, що протягом 1826-1830 рр. було опубліковано 73 законодавчих акти, які безпосередньо стосувалися поміщицьких селян.

У наступні, 1831-1835 рр., їх було видано 87: 1836-1840 рр.-53; 1841-1845 рр.-53; 1846-1850 рр. -50; 1851-1855 рр. - 28; 1856-1860 - 24. разом - 368 законодавчих актів. За своїм змістом ці акти можна об'єднати у декілька груп. До першої групи відносилися закони, які мали на меті зберегти і зміцнити феодално-кріпосницьку систему. Таких актів нараховано 87 (23,6%). Серед цієї групи законів майже половина актів (36) мали на меті придушення будь-яких заворушень. Серед репресивного за своїм характером законодавства з'являються і такі, яких раніше у збірниках законів не було, а саме: проти «сочинителей просьб крестьян» і «подговорщиков крестьян к неповиновению» [13, №8170; 8299; 8486]. Ціла низка законодавчих актів (28) стосувалася права поміщиків карати непокірних батогоми, відправляти на вічне заслання до Сибіру, віддавати у рекрути на 25 років тощо. Про посилення, порівняно з попередніми роками, каральних засобів свідчить, зокрема, факт збільшення віку селянина (з 50 до 60 років), якого поміщик мав право відправляти до Сибіру. Поміщик одержував право таким чином карати навіть дітей і підлітків віком від 8 до 17 років [14, №4365; 15, №21768].

З цієї точки зору досить показовою була справа Параски Куйбедіної з

Черігівщини, яка будучи неповнолітньою, через систематичні знущання у 1848р., вбила свого поміщика Івана Годвальда. Відповідна судова справа дійшла до Сенату, який у своєму роз'ясненні від 15 липня 1848р. звертав увагу саме на неповнолітність підсудної, як пом'якшуючу обставину [25, с. 302], при умові наявності повноліття кріпосний селянин у випадку вбивства свого пана, згідно статей №1921 і 1922 «Уложения о наказаниях...» підлягав такому покаранню, як 100 ударів канчуками та довічне заслання у каторжні роботи на заводах «без наложення клейма» [16, № 1922]. Відносно неповнолітніх закон передбачав (статті №75 і 145 «Уложения...») 100 ударів різками (замість канчуків) та 30-літній термін каторжних робіт.

Другу групу законодавчих актів складають норми права, у яких відображено нові явища соціально-економічного розвитку поміщицького села.

Таких актів нараховано 112, або 30,4% . Серед них закони, які дещо розширювали підприємницьку діяльність кріпосних селян, даючи їм право займатися казенними поставками, утримувати поштові станції, торгові лавки тощо [18, №4007; 12, № 8541; 17, №21419; 19, №25884]. У зв'язку з цим законодавство передбачало спрощений порядок видачі відпускних білетів і паспортів для тимчасового відходу із села [20, № 543; 21, №1593; 22, № 5612]. Полегшувало торгово-підприємницьку діяльність кріпосних селян і зменшення плати за відпускні білети і паспорти [23, №18726 і № 19502]. Правовими актами

40-50-х років XIX ст. кріпосним селянам України, як і усїєї імперії, дозволялося купувати цілинні землі та іншу нерухомість [24, №22042], викупувати себе із кріпосної залежності разом із землею, коли маєток феодала продавався за борги [17, №21689; 25, №36176].

При переході маєтку у казенне відомство селяни не лише зберігали за собою право користуватися надільними землями [26, №30094], але і могли стати її власниками [27, №34489]. Інтересам заможної верхівки українського села відповідав закон від 20 грудня 1854 р., яким кріпосним селянам було надане право викупити свою родину із кріпосної залежності при умові внесення відповідних коштів за повного рекрута [29, №28846]. Слід відмітити, що процес виходу на свободу міг бути здійснений як з волі поміщика, так і відповідно до існуючого законодавства [30, №672]. Всього у 1826-1860 рр. було видано близько 3 законодавчих актів, які регулювали процес звільнення селян з волі поміщика. Серед них були закони, які підтверджували, роз'яснювали і уточнювали відомий указ царя Олександра II про «вільних хліборобів» 1802 р. [21, №1474; 18, №3545; 14, №4846; 12, №8056], акти про відпущення на волю без землі і про порядок видачі відпускних документів і прописці вільновідпущених до сільських і міських громад [20, №173,676; 31, №2441; 32, №5195; 33, №6602; 34, №16809; 35, №7977]. Поміщики одержували можливість позбутися від певної частини кріпосних, яких з тих чи інших причин було не вигідно тримати у попередньому кріпосницькому стані. Щодо отримання свободи «по закону», то селяни могли «відшукувати волю» на підставі того, що свого часу були вільними, або їхніми власниками були особи, які не

мали права володіти кріпаками.

Окрему групу правових актів склали закони, які стосувалися селян, що належали власникам заставлених у дворянському банку маєтків. Беручи до уваги те, що таких законів було два десятки, заборгованість поміщиків у середині XIX ст. набрала масового характеру.

Немало законодавчих актів (22) стосувалося питання щодо тих селян, які втекли від свого поміщика. Втікачі підлягали суворому покаранню. Окрім традиційного у таких випадках шмагання батогами, пійманих втікачів могли віддати у рекрути чи арештанські роти, або відправити на заслання до Сибіру. Покарання чекало і тих, хто у тій чи іншій мірі допомагав утікачам [21, №1357; 31, №2484; 14, №4901; 32, №5206, 5748; 36, №7679 та ін.]. Цікаво, що акти про тих, хто тікав від свого поміщика, розповсюджувалися на не усі місцевості. Серед таких були так звана Новоросія, (Південь України), Бессарабія і Кубань. У випадку втечі на територію згаданих регіонів поміщик одержував від казни відповідну грошову компенсацію [21, №1521; 31, №2237, №2736; 18, №4082; 32, №5232; 37, №10924; 34, №15300].

Значна група законодавчих актів була присвячена виконанню усіма поміщицькими селянами рекрутської повинності (21), а також селянами конкретних національних регіонів. Окрім України це було Закавказзя, Польща, Бессарабія, Литва і Білорусія (55).

Таким чином, закони про поміщицьких селян другої чверті XIX ст. свідчать по-перше, про посилення соціально-класових суперечностей феодально-кріпосницької за своїм характером системи, антагоністичних виробничих відносин у нашій країні напередодні селянської реформи 1861 р.; по-друге, про кризу заснованого на примусовій праці поміщицького господарства, проявом якої була, зокрема, масова заборгованість дворянських маєтків. Численні закони про поміщицьких селян 20-50-х років XIX ст. мали на меті зберегти основи існуючого ладу шляхом поєднання жорстоких репресій з більш гнучкими заходами переважно економічного характеру. Законодавча активність у 50-х роках порівняно з 20-ми-30-ми роками XIX ст. суттєво зменшується (1826-1835 рр. - 160 законів, а у 1851-1860 рр. - 52, що складає 32,5%). Окрім усього іншого, цей факт свідчить про безуспішність спроб забезпечити на законодавчому рівні життєдіяльність архаїчної системи виробничих відносин, які на середину XIX ст. вже не існували в жодній європейській країні.

З точки зору подальшого дослідження проблеми уваги дослідників історії держави і права заслуговують такі питання, як:

- вплив репресивного, щодо кріпосних селян, законодавства царської Росії на політичну стабільність тогочасної держави;

- порівняння законодавства стосовно кріпосних у Російській та Австрійській імперіях, адже і те і інше застосовувалося на землях України.

---

1. Кавелин К. Основные начала русского судопроизводства и государственного судопроизводства от Уложения до Учреждения о губерниях. СПб., 1844. 367 с. 2. Михайлов Н. Русское государственное судопроизводство в историческом его развитии от Уложения до издания Свода Законов. СПб., 1857. 322 с. 3. А. Градовский. Начала русского государственного права Т.1. СПб.,

1875. 274 с; Т.2. СПб., 1876. 317 с; Т.3. СПб., 1883. 412 с. 4. Предтеченский А. Очерки общественно-политической истории России в начале XIX в. М.; Л.; Соцэкгиз, 1957. 196 с. 5. Мироненко С. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. М.: Наука, 1989. 238 с. 6. Музиченко П. Історія держави і права України: Навч. посібник. К.: Знання, 1999. 662 с. 7. Історія держави і права України: Навч. посіб./А.С. Чайковський (кер. кол. авт.), В.І. Батрименко, О.Л. Копиленко та інші; За ред. А.С. Чайковського. - К.: Юрінком Інтер, 2000. 384 с. 8. Иванов В.М. Історія держави і права України: Навч. посібник. - К.: Атыка, 2003. 416 с. 9. Ciatrell P. The Tsarist Economic 1850-1917. L.:Batsford, 1986. 367 p. 10. Kahan A/ Russian Economic history: The nineteenth century. Chicago: University of Chicago Press, 1989. 253 p. 11. Wheateroft S.C. Crises and the condition of Politics of European Russia, 1800-1921, Princeton: Princeton Universiti Press, 1991. 288 p. 12. Тройницкий А. Крепостное население в России по 10-й народной переписки. СПб.: Тип.В.Ф. Киришбаума, 1861. 92с. 13. Полное собрание законов Российской империи (далее - ПСЗ). Собр. 2-е. Т.Х. СПб., 1835. Різна пагінація. 14. ПСЗ. Собр. 2-е Т. VI. СПб., 1831. Різна пагінація. 15. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XXII. СПб., 1846. Різна пагінація. 16. Селянський рух на Україні 1826-1849рр. Збірник документів і матеріалів К.: Наукова думка, 1985.-504с. 17. Уложения о наказаних уголовных и исправительных. СПб.: Гос. типогр., 1845.264с. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. V. СПб., 1830. Різна пагінація. 19. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XVIII. СПб., 1853. Різна пагінація. 20. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. I. СПб., 1826. Різна пагінація. 21. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. II. СПб., 1827. Різна пагінація. 22. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. IV. СПб., 1829. Різна пагінація. 23. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XX. СПб., 1845, Різна пагінація. 24. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XXIII. - СПб., 1848. Різна пагінація. 25. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XXXV. СПб., 1860. Різна пагінація. 26. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XXXI. СПб., 1856. Різна пагінація. 27. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XXXIV. СПб., 1859. Різна пагінація. 28. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XXIX. СПб., 1854. Різна пагінація. 29. Свод законов Российской империи. Т.9. СПб., 1832. Різна пагінація. 30. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. III. СПб., 1828. Різна пагінація. 31. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. VII. СПб., 1832. Різна пагінація. 32. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. VIII. СПб., 1833. Різна пагінація. 33. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XVII. СПб., 1852. Різна пагінація. 34. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XIX. СПб., 1844. Різна пагінація. 35. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. IX. СПб., 1834. Різна пагінація. 36. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XIII. СПб., 1838. Різна пагінація. 37. ПСЗ. Собр. 2-е. Т. XV. СПб., 1840. Різна пагінація.

Резворович Кристина Русланівна,
завідувач кафедри
цивільного права та процесу
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх,
кандидат юридичних наук

РОЗГЛЯД ТА ВИРІШЕННЯ СПОРІВ В СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ПОРЯДКУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Конституція України, окрім низки прав та свобод, наділила громадян України й конкретними обов'язками, ігнорування яких суттєво порушує баланс співіснування приватних та публічних інтересів. Один з найважливіших таких обов'язків міститься в ст. 65 діючого Основного Закону нашої держави та передбачає борг населення шанобливо відноситися до державних символів, а від чоловічої половини (переважно) ще й вимагає захищати Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність [1, ст. 65].